

УДК 33.338,48

Потравка Лариса Олександрівна

*доктор економічних наук, професор,
професор кафедри екології та сталого розвитку
імені професора Ю.В. Пилипенка*

Херсонський державний аграрно-економічний університет

Potravka Larysa

*Doctor of Economic Sciences, Professor
Kherson State Agrarian and Economic University
ORCID: 0000-0002-0011-2286*

Білошкурєнко Олександра Сергіївна

*студентка
Херсонського державного аграрно-економічного університету*

Biloshkurenko Oleksandra

*Student of the
Kherson State Agrarian and Economic University*

**ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТУРИЗМУ ДЕОКУПОВАНИХ
МІСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ПРИЧОРНОМОР'Я УКРАЇНИ
PECULIARITIES OF TOURISM TRANSFORMATION IN THE DE-
OCCUPIED URBAN AREAS OF THE BLACK SEA REGION OF
UKRAINE**

Анотація. Встановлено основні наслідки окупації і бойових дій на територіях Причорномор'я України. Проаналізовано досвід розвитку туризму країн у період постконфліктного відновлення. Встановлено ряд відмінностей умов відновлення функціонування галузі туризму цих країн та України. Запропоновано використання системного підходу до вивчення

стану галузі туризму Причорномор'я. Доведено необхідність класифікації процесів у системі галузі туризму, що відбуваються під впливом війни та встановлення стану змін або трансформації. Цей підхід запропоновано використовувати з метою визначення напрямку відновлення туризму, що може передбачати розробку заходів адаптації або формування нової концепції розвитку галузі туризму Причорномор'я. Акцентовано на відмінності стану об'єктів туризму в залежності від впливу військової агресії. Рекомендовано використання розгляду та вивчення стану туристичних об'єктів на локальному рівні, зокрема, у межах міських територій, які характеризуються порушенням міського ландшафту. Визначено необхідність перегляду історичного базису гібридної форми туристичної галузі Причорномор'я у бік зміни історичних акцентів. Акцентовано увагу на важливості зосередження уваги на формуванні колективної пам'яті, як основи ідентичності соціальних груп населення, які пережили травмуючі події. Зазначено, що запропонований підхід до розвитку туризму міських територій має за основу принцип самоорганізації, ефективність використання якого доведено досвідом туристичної галузі Боснії і Герцеговини. Доведено необхідність проведення польових досліджень економічного, екологічного та соціального стану деокупованих територій, що сприятиме встановленню факторів впливу на розвиток галузі туризму. Запропоновано проведення досліджень екологічного стану природно-заповідного фонду, рекреаційних зон та узбережжя Чорного моря у повоєнний період. Рекомендовано проведення анкетування місцевого населення з метою встановлення рівня сприйняття і готовності продукування нових форм туристичного продукту, що знизить ризики виникнення конфліктів, соціального напруження та формування позитивного іміджу території в цілому.

Ключові слова: система, трансформації, туризм, ландшафт міста, спадщина.

Summary. *The main consequences of the occupation and hostilities in the Black Sea region of Ukraine are identified. The experience of recovery and development of countries with post-conflict recovery experience has been analysed. A number of differences in the conditions for restoring the functioning of the tourism industry in these countries and Ukraine are identified. The use of a systematic approach to studying the state of the Black Sea tourism industry has proposed. The necessity of classifying the processes in the tourism industry system that occur under the influence of war and establishing the state of change or transformation is proved. This approach has proposed to be used to determine the direction of tourism recovery, which may involve the development of adaptation measures or the formation of a new concept for the development of the Black Sea tourism industry. The differences in the state of tourism facilities depending on the impact of military aggression are emphasised. It is recommended to use the consideration and study of the state of tourist facilities at the local level, in particular, within urban areas characterised by urban landscape disruption. The necessity of revising the historical basis of the hybrid form of the Black Sea tourism industry in the direction of changing historical accents has determined. Attention has been focused on the importance of focusing on the formation of collective memory as the basis of the identity of social groups that have experienced traumatic events. It is noted that the proposed approach to the development of tourism in urban areas is based on the principle of self-organisation, the effectiveness of which has been proven by the experience of the tourism industry in Bosnia and Herzegovina. The necessity of conducting field studies of the economic, environmental and social status of the de-occupied territories has proved, which will help to identify the factors influencing the development of the tourism industry. It is proposed to conduct research on the ecological state of the nature reserve fund, recreational areas and the Black Sea coast in the post-war period. It has recommended to conduct a survey of the local population in order to establish the level of perception and*

readiness to produce new forms of tourism products, which will reduce the risks of conflicts, social tension and the formation of a negative image of the territory as a whole.

Key words: *system, transformation, tourism, urban landscape, heritage.*

Постановка проблеми. Складність визначення стану туристичних об'єктів Причорномор'я пояснюється веденням бойових дій, окупацією та мінуванням територій Херсонської області, що унеможлиблює доступ до узбережжя. Агресорами заміновано значні території рекреаційних зон та території природно-заповідного фонду, зруйновано інфраструктуру населених пунктів. Виходячи з цього, варто зосередити наукові пошуки у напрямку визначення стану галузі туризму, як системи: відбудуться зміни чи трансформації. При цьому, у змінах ми вбачаємо адаптацію об'єктів туризму до нових умов, а під трансформацією – виникнення нової філософії та формування нової концепції. У цьому контексті, першочергового значення набувають дослідження міських територій, оскільки об'єкти морського туризму збережуть свій напрям діяльності, що відносить їх до категорії адаптації. Публікацію присвячено визначенню особливостей трансформації деокупованих міських територій Причорномор'я на основі системного підходу. Визначено основні складові системи моніторингу туризму міських територій. Розглянуто можливі напрями розбудови трансформованої системи туризму міст з урахуванням досвіду постконфліктних країн Боснії і Герцеговини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проаналізовано результати досліджень вітчизняних та зарубіжних дослідників у обраному напрямку досліджень. Важливі наукові здобутки теоретичної основи відновлення туристичної галузі постконфліктних країни містить робота колективу авторів: Maharaj Vijay Reddya, Stephen W. Boyd, Mirela Nica [1]. Актуальним є досвід країн з повоєнним розвитком, насамперед, країн ЄС.

Зокрема, розглянуто наукові публікації Zeid A. Kassouha [2] в частині досвіду Боснії і Герцеговини. В частині використання системного підходу до галузі туризму та розгляду її трансформації вивчено наукові здобутки колективу науковців, представленого Шинкарук, І. Бевз, І. Барановською [7] Наукові і практичні напрацювання щодо повоєнного періоду розвитку туризму викладено у публікації авторського колективу, до складу якого увійшли: А. Моца, С. Шевчук, Т. Серeda [9]. Наукові здобутки у дослідженнях повоєнного туризму має С. Баженова, Ю. Пологовська, М. Бикова [10]. Встановлено, що першочергового значення набуває визначення стану туризму як системи, що передбачає дослідження особливостей трансформації туризму деокупованих міських територій Причорномор'я України.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є визначення рівня змін чи рівня трансформації системи туризму деокупованих міських територій та особливостей, направлених на обрання ефективних видів туризму для повоєнного відновлення туристичної галузі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Туристична галузь України характеризувалася стабільним розвитком у довоєнний період. Туристичні потоки збільшувалися, види туризму розширюватися. Стрімкого розвитку набував морський туризм Причорномор'я. Факторами повоєнного відновлення сфери морського туризму Причорномор'я України є доступності берегової смуги Чорного моря. Насьогодня частково доступними є території м. Одеси, але купання у цих зонах заборонено. Продовження ворожих атак обмежує можливості сфери послуг та унеможливорює повернення обсягів туристичних потоків. Стан галузі туризму Херсонської області характеризується як критичний, активні бойові дії вдовж ріки Дніпро та окупація узбережжя Чорного моря з усією прилеглою територією обмежують проведення моніторингу стану об'єктів туристичної галузі та стану природних об'єктів [3]. Зони перебування

злочинних військ заміновані та забруднені залишками техніки, снарядів та пального, тому потребують значного періоду для знешкодження, очистки та забезпечення.

Використання досвіду постконфліктних країн надає можливості запозичення вдалих практики відновлення туристичного бізнесу. Зокрема, у Хорватії стрімкий розвиток морського туризму, почався з 2000-х років. Географічні особливості країни і доступність цінової політики стали конкурентними перевагами, у доковідний період близько десяти мільйонів туристів відвідували країну, а внесок галузі у ВВП становив у 2017 році 15 %. Постконфліктна історія Кіпру не завадила стрімкому розвитку туризму. У 2018 році кількість туристів склала 3,8 млн. осіб при чисельності місцевого населення у 1,22 млн. жителів. Частка туризму у ВВП країни складає 18%, а показник приросту тур потоків в пікові місяці 2021 року сягнув 300% у порівнянні з 2020 роком [4].

Військовий конфлікт Єгипту 70-80 років минулого століття не вплинув на активні темпи розвитку туризму цієї країни, у 2019 році кількість туристів становила 15 млн осіб, а частка галузі в економіці становила 12%. На туризм в Ізраїлі припадає 6,2% ВВП. У 2019 році країну відвідали 4,5 млн. туристів незважаючи на те, що країна знаходиться у стані війни з Палестиною. Розвитку набули такі види туризму як паломництво, медичний та морський туризм [4].

Дослідження досвіду зазначених країн доводить перспективність відновлення туристичної галузі, але варто виокремити особливості та відмінності початкових умов. Повномасштабне вторгнення росії на територію України, окупація прикордонних територій, охоплення усієї країни загрозою ракетних ударів, тривалість воєнного стану є основними відмінними рисами України і країн, що відновилися після воєнних конфліктів. Окрім цього, перевагами туристичної галузі згаданих країн є унікальність географічного розташування, наявність культурної спадщини

цивілізації на території. Тому, відновлення галузі туризму України потребує ретельного дослідження її стану як системи. Швидкість відновлення залежить від соціальних, культурних і політичних чинників, які пов'язані із особливостями регіону та виражені емоційним ставленням до пам'яті окупації та подій війни. Емоційна компонента складається із спогадів людей, які безпосередньо перебували на окупованій території або у зоні бойових дій. Саме спогади формують спадщину. На думку Zeid A. Kassouha, яким досліджено постконфліктний етап розвитку туризму Боснії і Герцеговини, спадщина поділяється на «збережену» або «реабілітовану» (являє собою колишню спадщину з ознаками незначних змін в результаті воєнних подій), «нову», яка з'явилася унаслідок війни, «гібридну» спадщину, яка являє собою поєднання давньої спадщини зі зміною її символічної цінності [2]. Форма виникаючої спадщини виступає орієнтиром у визначенні напрямів відновлення туристичної галузі повоєнних територій Причорномор'я. У цьому контексті важливо становити можливість відновлення, спроможність адаптації чи трансформації туризму у повоєнний період.

Встановлено, що у пошуках напрямів та можливостей для відновлення туризму на постраждалих від окупації і бойових дій територіях Причорномор'я України необхідно виокремити поняття змін і трансформації туризму як системи. Системний підхід дозволить встановити визначальні фактори впливу на галузь за нових умов, вжити комплексного бачення заходів по відновленню та відобразити реальну їх вартість [5; 6]. Використано системний підхід до вивчення галузі туризму постраждалих територій від окупації та бойових дій та розглянуто умови трансформації, наявність яких будуть впливати на розробку концепції туризму Причорномор'я України. Усвідомлення і обґрунтування змін або трансформації дозволить пришвидшити процес залучення інвестицій та розробку державних програм.

На рисунку 1 представлено етапи трансформації галузі з включенням основних характерних елементів. Важливо відмітити, коректність результатів дослідження стану галузі туризму Причорномор'я можлива лише у повоєнний період, оскільки передбачає врахування як фактичних показників, так і впливових факторів: екологічних, економічних, соціальних.

Рис. 1. Трансформації галузі туризму

Джерело: власні дослідження

У процесі вивчення даної тематики варто звернути увагу на сприйняття воєнних дій як точки біфуркації тобто виникнення катастрофи на фоні якої спостерігається підвищення розмірності та складності системи, які виникли на фоні припинення і виникнення нових зв'язків [5; 12; 13]. У відповідності до рисунку 1 виявляємо ознаки трансформації системи галузі туризму, насамперед, визначення якісних і кількісних змін, що засвідчується припиненням діяльності закладів туризму під час окупації та в зонах бойових дій.

Окрім цього, втрата актуальності культурно-розважальних, рекреаційно-оздоровчих та гастрономічних якостей туристичного бізнесу засвідчує про деформацію туризму як системи, що характеризується

етапом деградації з можливістю появи нової системи. Таке твердження стосується усієї туристичної галузі постраждалих територій, але ефективність її подальшого розвитку залежить від детального дослідження кожного об'єкта, який віднесено до туристичної галузі. У цьому контексті важливо проведення оцінювання стану локальних територій (міст, закладів, рекреаційних зон) за критерієм «зміни чи трансформації». У таблиці 1 наведено порівняння поняття зміни або перетворення. Ватро відмітити, що саме перетворення є ознакою трансформації, а зміни свідчать про можливість адаптації до нових умов.

Таблиця 1

Відмінності змін і перетворень галузі туризму

Зміни	Перетворення, як ознаки трансформації
«Реабілітована» або «гібридна» спадщина	«Нова» спадщина
Повне або часткове збереження елементів системи туристичної галузі та їх функціонального призначення.	Зникнення або збереження елементів, але з втратою ними функції або їх часткова втрата, що стає причиною зміни цілі туристичного продукту.
Збереження природи об'єкта туризму, тобто туристичної послуги (наприклад, розважальний, відпочинковий).	Перехід або повна зміна характеру об'єкта (розважальні заклади – місце пам'яті, готелі – музеї, виставкові зали та інше).
Розширення або зменшення кількості туристів певної категорії	Зміна категорії відвідувачів
Часткова руйнація ландшафту міста зі збереженням ключових елементів, які підлягають відновленню або можуть бути замінені	Суттєві руйнування, які повністю змінюють ландшафт території (вирви, воронки, насипи, масштабні фортифікаційні укріплення), які унеможливають повернення початкового стану через складність і високу вартість відновлюваних робіт.
Наміри власників туристичного бізнесу відновити діяльність, вбачають перспективність обраного напрямку	Відсутність намірів продовження діяльності у обраному раніше напрямку, переорієнтація на нові форми туризму або навіть сферу діяльності
Збереження існуючої раніше структури туристичної галузі, незначні зрушення	Структурні зміни туристичної галузі, які свідчать про переорієнтацію діяльності підприємств
Адаптація до умов повоєнного стану	Розвиток стійкості системи туристичної галузі
В процесі відновлення економіки країни адаптація може стати етапом трансформації але за умови здобуттям системою туризму нових функцій.	

Джерело: власні дослідження

У масштабах міста важливо визначити ступінь ушкодження матеріальної спадщини, до якої відносять культурно-історичні пам'ятки, культові споруди, історичні будівлі та інше. Можуть бути виявлені об'єкти, які не зазнали суттєвих ушкоджень і підлягають відновленню та здатні до функціонування. Насамперед, це стосується невеликих готелів, ресторанів, оздоровчих закладів та ін. У цьому разі, власниками бізнесу можливе визначення зони ризику, які орієнтуються на чисельністю населення, діловою активністю, рівнем доходів мешканців та туристів. Визначення стану кожного об'єкта туристичної галузі, адаптація чи трансформації, дозволить спрогнозувати структуру туристичної галузі локальної території, що сформує основу для розробки або доповнення концепції туризму. Формування нової концепції доцільно за умови встановлення реальних тенденцій трансформації, що можуть забезпечити стійкість системи туристичної галузі, оскільки акцент на принцип самоорганізації підвищує рівень імовірності вірно обраних траєкторій відновлення.

Варто відмітити, що досвід постконфліктних територій акцентує увагу на нематеріальній спадщині, елементи якою здатні вчинити виклики існуючим усталеним принципам функціонування туристичних об'єктів [1; 2]. Зокрема, воєнні дії росії вимагають перегляду історичних акцентів, значення історичних місць та особистостей. Травмуючи події, розповіді очевидців та постраждалих від війни будуть розглядатися соціальними групами територій як ознаки ідентичності. Таким чином, колективна пам'ять виступає рушійною силою розвитку нематеріальної спадщини. Визначено, що важливим є перегляд історичного базису туристичної галузі Причорномор'я, який мав гібридну форму, виражену поєднанням культур. Варто відмітити, що пасивне ставлення представників галузі до цього актуального питання може стати причиною конфліктів, соціального напруження та формування негативного іміджу території в цілому.

Встановлено, що визначення реального стану галузі можливе за умови польових досліджень, які передбачають природну, економічну і соціальну складові. Дослідження стану навколишнього середовища мають включати результати польових досліджень забрудненості природних об'єктів, у тому числі водних та ґрунтів, містити інформацію від відповідних органів про мінування об'єктів природно-заповідного фонду, берегів річок, морського узбережжя. Аналіз економічної складової являє собою комплекс економічних показників стану території, основні показники порушення інфраструктури та етапу її відновлення, аналіз показників руйнації об'єктів підприємницької діяльності тощо. Соціальна складова передбачає проведення анкетування підприємців сфери туризму на ступінь готовності працювати, місцевого населення, з метою визначення їх готовності приймати відвідувачів після трагічних подій.

Зазначені дослідження бажано проводити ініціативними групами, до складу яких мають входити представники науки, бізнесу, громадських організацій та інші члени громади. Важливе значення має залучення науковців, якими можуть бути проведені дослідження природного середовища, розробка анкет та аналітичне опрацювання статистичних даних. Вирішальне значення має ініціатива і реалізація досліджень представників громади, оскільки поставлені завдання органами влади, як правило, має формальний характер, що виключає достовірність отриманої інформації.

Висновки та перспективи. Використання досвіду постконфліктних країн надає можливості запозичення вдалих практики відновлення туристичного бізнесу постконфліктних країн. Швидкість відновлення залежить від соціальних, культурних і політичних чинників, які пов'язані із особливостями регіону та виражені емоційним ставленням до пам'яті окупації та подій війни.

Бойова активність на території туристичних територій Причорномор'я стала причиною деформації туризму як системи, що характеризується етапом деградації з можливістю появи нової системи. Таке твердження стосується усієї туристичної галузі постраждалих територій, але ефективність її подальшого розвитку залежить від детального дослідження кожного об'єкта, який віднесено до туристичної галузі. Необхідним є проведення оцінювання стану локальних територій (міст, закладів, рекреаційних зон) за критерієм «зміни чи трансформація».

Варто відмітити, що досвід постконфліктних територій акцентує увагу на нематеріальній спадщині, елементи якою здатні вчинити виклики існуючим усталеним принципам функціонування туристичних об'єктів. Зокрема, воєнні дії росії є причиною перегляду історичних акцентів. Травмуючи події, розповіді очевидців та постраждалих набувають ознак ідентичності. Таким чином, колективна пам'ять виступає рушійною силою розвитку нематеріальної спадщини. Визначено, що важливим є перегляд історичного базису туристичної галузі Причорномор'я, який мав гібридну форму, виражену поєднанням культур. Варто відмітити, що пасивне ставлення представників галузі до цього актуального питання може стати причиною конфліктів, соціального напруження та формування негативного іміджу території в цілому. Доведено, що галузь туризму деокупованих територій зазнала трансформації, а визначення концептуального базису нової системи туризму потребує проведення моніторингу економічного, екологічного та соціального стану територій.

Література

1. Reddy M. V., Boyd S. W., Nica M. Towards a post-conflict tourism recovery framework. *Annals of Tourism Research*. 2020. Vol. 84. 102940. doi: <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.102940>

2. Kassouha Z. A. Post-conflict tourist landscapes: between the heritage of conflict and the hybridization of tourism activity. Observations from Bosnia and Herzegovina. Open Edition Journals. 2019. URL: <https://journals.openedition.org/viatourism/3984> (дата звернення: 16.05.2023)
3. Потравка Л. О., Пічура І. О. Напрями відновлення туризму Причорномор'я України у повоєнний період // Міжнародний науковий журнал "Інтернаука". Серія: "Економічні науки". 2023. №4. doi: <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2023-4-8809> (звернення 26.05.2023 р.)
4. Маджумдар О., Гончарова К. Повстати з руїн. Які країни після війни стали популярними у туристів. РБК-Україна. 2022. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/travel/-1647724135.html> (звернення 27.05.2023 р.)
5. Потравка Л. О. Системна основа синергетичної парадигми як нового підходу до проблем підвищення ефективності трансформацій економічної системи України // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. 2015. Вип. 222. С. 117–123.
6. Потравка Л. О. Сутність, зміст та етапи трансформації соціально-економічних систем // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. 2014. Вип. 19. Ч. 2. С. 192–200.
7. Шинкарук Л. В., Бевз І. А., Барановська І. В. Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток: наукова доповідь. За ред. чл.-кор. НАН України . ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». К., 2015. 304 с.
8. Мельник Л. Г. Социально-экономический потенциал устойчивого развития: учебник. 2-е изд., стер. Сумы: ИТД «Университетская книга», 2008. 1120 с.

9. Моца А., Шевчук С., Серета Т. Перспективи післявоєнного відновлення сфери туризму в Україні. Економіка і суспільство. 2022. Вип. 41. 442 с.
10. Баженова С., Пологовська Ю., Бикова М. Реалії розвитку туризму в Україні на сучасному етапі. Наукові перспективи. 2022. № 5(23). С. 168-180. doi: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-5\(23\)-168-180](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-5(23)-168-180).
11. Журба І., Несторишен І., Матюх С. Реалізація державної туристичної політики в контексті регіонального розвитку. Вісник Хмельницького національного університету. 2022. № 4. С. 51-61. doi: <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-308-4-9>.
12. Harvey D. L., Reed M. Social Science as the Study of Complex Systems // Chaos Theory in the Social Sciences: Foundations and Applications. Ed. L.D. Kiel and E. Elliot. Ann Arbor. 1996. P. 295–323.
13. Hsieh D. Chaos and nonlinear dynamics: Application to financial markets // Journal of Finance. 1991. № 46. P. 839–877.
14. Hsieh D. Chaos and Nonlinear Dynamics: Application to Financial Markets // Journal of Finance. 1991. V. 46. No 5. P. 1839–1877.

References

1. Reddy M. V., Boyd S. W., Nica M. Towards a post-conflict tourism recovery framework. Annals of Tourism Research. 2020. Vol. 84. 102940. doi: <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.102940>
2. Kassouha Z. A. Post-conflict tourist landscapes: between the heritage of conflict and the hybridization of tourism activity. Observations from Bosnia and Herzegovina. Open Edition Journals. 2019. URL: <https://journals.openedition.org/viatourism/3984> (date of access: 16.05.2023)
3. Potravka L. O., Pichura I. O. Napriamy vidnovlennia turyzmu Prychornomor'ia Ukrainy u povoiennyi period // Mizhnarodnyi naukovyi

- zhurnal "Internauka". Serii: "Ekonomichni nauky". 2023. №4. doi: <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2023-4-8809> (zvernennia 26.05.2023 r.)
4. Madzhumdar O., Honcharova K. Povstaty z ruin. Yaki krainy pislia viiny staly populiarnymi u turystiv. RBK-Ukraina. 2022. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/travel/-1647724135.html> (zvernennia 27.05.2023 r.)
 5. Potravka L. O. Systemna osnova synerhetychnoi paradyhmy yak novoho pidkhodu do problem pidvyshchennia efektyvnosti transformatsii ekonomichnoi systemy Ukrainy // Naukovyi visnyk Natsionalnogo universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannia Ukrainy. Serii: Ekonomika, ahraryni menedzhment, biznes. 2015. Vyp. 222. S. 117–123.
 6. Potravka L. O. Sutnist, zmist ta etapy transformatsii sotsialno-ekonomichnykh system // Ukrainska nauka: mynule, suchasne, maibutnie. 2014. Vyp. 19. Ch. 2. S. 192–200.
 7. Shynkaruk L. V., Bevz I. A., Baranovska I. V. Strukturni transformatsii v ekonomitsi Ukrainy: dynamika, superechnosti ta vplyv na ekonomichni rozvytok: naukova dopovid. Za red. chl.-kor. NAN Ukrainy . DU «In-t ekon. ta prohnozuv. NAN Ukrainy». K., 2015. 304 s.
 8. Melnyk L. H. Sotsyalno-ekonomycheskyi potentsyal ustoichyvoho razvytyia: uchebnyk. 2-e yzd., ster. Sumy: YTD «Unyversytetskaia knyha», 2008. 1120 s.
 9. Motsa A., Shevchuk S., Sereda T. Perspektyvy pisliavoiennoho vidnovlennia sfery turyzmu v Ukraini. Ekonomika i suspilstvo. 2022. Vyp. 41. 442 s.
 10. Bazhenova S., Polohovska Yu., Bykova M. Realii rozvytku turyzmu v Ukraini na suchasnomu etapi. Naukovi perspektyvy. 2022. № 5(23). S. 168-180. doi: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-5\(23\)-168-180](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-5(23)-168-180).

11. Zhurba I., Nestoryshen I., Matiukh S. Realizatsiia derzhavnoi turystychnoi polityky v konteksti rehionalnoho rozvytku. Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. 2022. No 4. S. 51-61. doi: <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-308-4-9>.
12. Harvey D. L., Reed M. Social Science as the Study of Complex Systems // Chaos Theory in the Social Sciences: Foundations and Applications. Ed. L.D. Kiel and E. Elliot. Ann Arbor. 1996. P. 295–323.
13. Hsieh D. Chaos and nonlinear dynamics: Application to financial markets // Journal of Finance. 1991. № 46. R. 839–877.
14. Hsieh D. Chaos and Nonlinear Dynamics: Application to Financial Markets // Journal of Finance. 1991. V. 46. No 5. P. 1839–1877.